

A halhatatlanok is meghaltak egyszer

Zeneszerzők betegségei (11. rész)

A zsenikről az ember általában alkotásaikra asszociál, és nem a mindennapjaik, különösen nem az egészségi állapotuk jut eszébe. Pedig életüket a mindennapi tevékenységük, és sokszor a betegséggel vívott harcuk is jellemezte. „Az alkotás önfelszámoló folyamat. Minden készülő műbe az egészség egy hányada épül be. A zeneszerzők a legfalánkabb műsát szolgálják.” (Baranyi Ferenc)

Ez a sorozat a zeneszerzőket mint pácienseket állítja az olvasó elé. A köztudat sztereotípiáin túl (Beethoven süket, Schubert vérbajos, Bach vak) bemutatom az újabb, orvosi-zenetörténeti együttműködés alapján lényegesen árnyaltabb, részletesebb, sokszor meglepő ismereteket. Azt a képet, ami mozaikokból (boncleletek, levelek, naplók, hírlapi hírek, számlák, receptek, stb.) áll össze az orvostudomány jelenlegi tudásának és eszköztárának segítségével. Sor kerül a legnagyobbak (Bach, Beethoven, Mozart, Schumann, Schubert, Mahler és Bartók) mellett kevésbé ismert, de orvosi-orvostörténeti szempontból érdekes mesterekre is. A sorozatban elsősorban a betegségekről és nem a zeneművek méltatásáról lesz szó. A téma feldolgozása során azonban az egyik legmegrendítőbb élmény volt szembesülni azzal, hogy a zeneirodalom legszebb műveinek sorát süketen, vakon, levegőért kapkodva vagy belső démonaikkal küzdve alkották meg zseniális szerzőik.

Franz Schubert (1797–1828)

Vannak zenék, amikhez a „fenséges”, a „magasztos” vagy a „megrendítő” jelzőket társítják. Schubert zenéjéről nekem leginkább a „szeretetreméltó” szó jut eszembe.

Schubert élete

Bécs egyik külvárosában, egy tanító és egy cseléd lány tizenkettedik gyermekeként született 1797. január 31-én. Fiatalon halt meg 1828-ban, „még Mozartnál is öt évvel kevesebbet kapott a Teremtőtől”. Zenei tehetsége hamar megmutatkozott, hegedülni apja, zongorázni egyik testvére kezdte tanítani. Egyik hangszerrel sem ért el olyan készséget, hogy később hatással legyen a közönségre, maga csináljon kedvet a műveihez, mint például Mozart vagy Liszt. Jó hallása és hangja révén 11 évesen felvették az udvari fiúkórusba (Sängerknaben). Még eb-

ben az évben bekerült Bécs vezető zeneiskolájába, a Konviktusba, ami Antonio Salieri vezetése alatt működött. 17 éves koráig itt tanult Salieri felügyeletével, gyakorlatot szerzett a zenekari játékból, zenei látóköre tágult, és sok tehetséges barátot ismert meg, közülük többel életre szóló barátságot kötött. Zeneszerzői próbálkozásai a konviktusi években kezdődtek, több, a maga korában sikeres darabot írt. Kamarazenei érdeklődésére jellemző, hogy akkoriban rendszeresen összejártak vonósnégyest játszani. Két bátyja hegedült, apja csellózott, és Franz maga mélyhegedűn játszott. Erre az amatőr együttesre írta később számos kompozícióját.

1813-ban elhagyta a Konviktust, és apja elemi iskolájában kezdett tanítani. A tanítást taposómalomnak érezte, üdítő változatosságot jelentettek a magánórák, melyek során zeneszerzést tanult Salieritől, aki többet tett Schubertért, mint bármely más tanára. Korai szakrális művei magukon viselték Salieri hatását. Zeneszerzői munkássága ezekben az években hatalmas lendületet kapott, szimfóniákat, miséket, operákat, vonósnégyeseket és sok dalt írt meg rövid idő alatt.

Franz Schubert (1797–1828)

Franz Schubert
1825 májusában,
Wilhelm August Rieder
akvarelljén

1816-ban vége szakadt a „rabszolgamunkának”, egy jómódú barátja biztosította megélhetését Bécsben, ettől kezdve a zeneszerzésnek élt. Baráti társasága egyre gyarapodott. Elsősorban művészek: írók, költők és mindenekelőtt zenészek voltak a barátai, akik inspirálták, librettókat írtak, és előadták, propagálták a műveit. A Sonnleithner család otthonában jött össze rendszeresen a baráti társaság zenés összejövetelre, amik később „Schubertiádák” néven lettek híresek. Ezeket, az ivászáttal kombinált felolvasó- és zeneesteken Schubert, ha jókedvre derült, a társaság középpontjává vált: kedélyes és barátságos ivócimbora volt, szívesen és sokat zongorázott, táncdarabok hosszú sorát rögtönözve. Barátai bohém nagyvonalúsággal segítettek, szállást adtak, kifizették az ebédjét, fedezték mindennapi költségeit.

„Schubertiáda”
Moritz von Schwind
rajzán

1818-ban jelent meg a „magyar kapcsolat” Schubert életrajzban. Két ízben (1818-ban és

1824-ben) járt az akkori Magyarországon. A látogatást kiemelt figyelemmel tárgyalja a magyar zenetörténet, de számon tartja a nemzetközi zenetudomány is.

Schubert meghívója és vendéglátója az Esterházy család szegényebb, felvidéki, galántai ágához tartozó gróf Esterházy János Károly (1775–1834) királyi kamarás. Birtoka és kastélya volt Lekéren (Hronovce) és Zselízen (Želiezovce). Mindkettő a nyitrai kerület lévai járásában van. A gróf a zeneszerzőt két lánya zeneoktatójaként fogadta fel a júliustól novemberig tartó időszakra. Itt kellemes és a természetének leginkább megfelelő környezetben tölthette a nyarat. Részletes levélben számolt be tapasztalatairól barátainak:

„Kastélyunk nem éppen nagy, de igen csinosan épült. Nagyon szép kert van körülötte. Én az ispánlakban lakom. Meglehetősen a csend, kivéve azt a 40 egynéhány libát, amely néha úgy összevissza gágog, hogy az ember a saját szavát se hallhatja. (...) Az ispán Szlavóniából való derék ember, sokat tart az ő néhai zenei tehetségére. Még most is virtuozitással fúj két háromnegyedes ütemű német táncot a lanton. (sic). (...) Felesége olyan asszony, mint minden asszony, aki azt akarja, hogy Nagyságosnak szólítsák. (...) A doktor igazán ügyes, 24 éve dacára úgy gyengélkedik, mint egy élemedett nő. Nagyon sok nála a természetellenesség. (...) A gróf társalkodója öreg, jókedvű cimbor, és jó muzsik, velem is gyakran eltársalog (...) a komorna 30 éves, a szobalány nagyon csinos, gyakran velem is elmulat (...) A gróf meglehetősen nyers, a grófné büszke, de gyöngédebb érzésű, a grófkisasszonyok jó gyerekek. A pecsenyétől eddig meg voltam kímélve.”

A gunyoros stílus alapján elképzelhető, hogy milyen kötetlen és közvetlen volt a viszony a baráti körben. Egy másik levélben: „Én valóban kitűnően érzem magamat. Akárcsak egy isten, úgy élek itt, s komponálok, mintha ennek így kellene lennie. Mayrhofer dalszövege (az Einsamkeit) már kész, s én azt hiszem, ez a legjobb dalom, hiszen minden gond nélkül voltam, miközben írtam.”

Az 1824-es zselízi tartózkodás már korántsem ilyen felhőtlen. Az itt töltött hónapokra a súlyosbodó betegsége, rosszkedve, magánya nyomta rá a bélyegét. „Most itt ülök egyedül Magyarhon

mélyén, hová fájdalom, másodsor hagytam magam elcsalni anélkül, hogy egy ember is volna, akivel egy okos szót tudnék beszélni.” Van leírás olyan visszaemlékezésekről, hogy nagyon ideges volt, hidegvíz gyógykúrát folytatott, és reggelente két órát sétált az épület körül. Esterházy Karolina ekkor már nagylánnyá serdült, és több életrajzíró szerint a zeneszerző reménytelenül beleszeretett a bájos hajadonba, de erről a románcról a részletek a mai napig ismeretlenek. Tény, hogy egy levelében „vonzó csillagként” emlegeti Karolinát. Neki ajánlotta a négykezes f-moll fantáziát, sőt a hagyomány szerint egy ízben azt is kijelentette, hogy valójában összes művét az ifjú grófnőnek ajánlotta.

A korábbi sötét éveket az 1825-ös év feledtette. Felgyorsult a művek kiadása, a szegénysége némileg csökkent, nyáron Felső-Ausztriában töltött kellemes szünidőt. 1826-tól 1828-ig Schubert folyamatosan Bécsben tartózkodott. Utolsó hónapjairól nem sokat tudunk, 1828. november 29-én halt meg.

Schubert zenéje

„Valóban, Schubertben az isteni szikra lakozik” (Beethoven).

Két zenei korszak határán élt és alkotott. Őt tartják a bécsi klasszicizmus utolsó mesterének, illetve az első romantikus zeneszerzőnek.

Életében elkerülte a siker. A műveit bemutató első hangverseny halála előtt nem sokkal volt. Dalai, kvartettjei addig baráti társaságokban, zártkörű összejöveteleken hangzottak el. Pedig rendkívül termékeny zeneszerző volt. Ezret meghaladó műve között hatszáznál több dalt, sok szimfóniát, szonátát, vonósnégyest, zongorás triókat, operát, négykezes zongoraműveket, miséket és egyéb szakrális művet és sok egyéb darabot írt. Művei nagyobbik része a zeneirodalom legszebb alkotása közé tartozik. Kis túlzással Schubert esetében is el lehet mondani, amit Bach zenéjével kapcsolatban olvashatunk: akármelyik művét kezdi el hallgatni az ember, úgy érzi, hogy a legjobbat választotta.

Munkatempója elképesztő volt. „Egész nap írok – mondta egyszer –, ha befejeztem egy darabot, kezdem a következőt.” Rendkívüli könnyedséggel alkotott. Volt olyan nap, amikor 6-8 dal is „kiszaladt” a tolla alól. Ha nem volt megelégedve a végeredménnyel, ritkán állt neki ja-

víthatni. Néhány nap, hét, hónap múlva újra elővette a verset, és előről kezdte az egész munkát.

Rengeteg munkát ölt operáiba, de ebben a műfajban nem volt olyan zseniális, másrészt szörnyű szövegkönyveket kapott, aminek következtében az operái zagyvaságnak hatottak. Ha elő is adták valamelyiket, sikertelen maradt, az első előadás után levették a műsorról.

A zenekiadókkal nem volt szerencséje. Ha ki is adták néhány művét, naivitását, pénztelenségét kihasználva fillérekkel honorálták.

Neve és munkái fennmaradásában Liszt Ferencnek jelentős szerepe volt. Átiratokat készített Schubert sok művéből, legfőképp a daliból, és sokan ezeknek a daraboknak köszönhetően találkoztak Schubert nevével. (Liszt szerint egyébként Schubert volt a „valaha élt legköltőibb zenész”.) Az 1860-as években Schumann vitte el bemutatásra a „nagy C-dúr” szimfónia kottáját, majd két angol zenetudós kutatta fel

Schubert lakhelye, a zselízi Bagoly ház

Schubert emlékszoba Zselízen

és mentette meg az életmű egy részét. A zeneéletben a 20. század közepéig Schubertől nagyon leegyszerűsített elképzelés volt: ő volt az a zeneszerző, aki A pisztráng című dalt, illetve a Pisztráng-ötöst írta. Kedvező fordulatot, paradox módon egy daljáték (inkább operett), a Három a kislány hozott. A darab zenéjét Berté Henrik népszerű Schubert-dallamokból állította össze, maga a cselekmény pedig egy eléggé együgyű történetet mond el a zeneszerzőről és barátairól. A daljátékot a világ sok színpadán bemutatták, és vele együtt egyre népszerűbbé vált a vidám, fülbemászó dallamokat komponáló Schubert képe is. Csak a század második felében került az érdeklődés középpontjába a kései művek – a Téli utazás, az utolsó szonáták, a C-dúr vonósötös – révén egy egészen más zeneszerző, a sokkal mélyebb, rejtélyesebb Schubert.

Életműve e közlemény lehetőségeihez viszonyítva áttekinthetetlenül nagy, ezért a magyar vonatkozású műveivel foglalkozunk. Ezek természetesen a zselízi tartózkodásához kötődnek, ahol 27 művet komponált. Köztük van néhány, amiből egyértelműen kiérzhető a magyar dallam és ritmusvilág. Legendák szerint, ha a kastélyban érdekes melódiát hallott a cselédektől, azonnal lekotázta. Így született meg a Divertissement à l' hongroise. Az elégi-kus első részt követő c-moll induló egészen magyaros (lásd a Függelékben), a zárótétel pedig sarkantyúpengetéssel kísért táncritmusokból épül fel (lásd a Függelékben). Liszt virtuóz átiratában később a leghatásosabb koncertdarabok egyike lett (lásd a Függelékben). A négykezes C-dúr szonátának (op. 140), főleg az utolsó tétele van telis-tele magyaros fordulatokkal (lásd a Függelékben).

Az a-moll vonósnégyes két utolsó tétele közül, főleg az utolsóban félreismerhetetlen a magyar hatás. Ennek főtémája lényegében azonos a „Részeg vagyok rózsám, mint a csap” kezdetű népdallal (lásd a Függelékben). Zselízhez köthető még az F-moll impromptu, az A-moll szonáta (op. 42, II–IV. tétel), a (kis) C-dúr szimfónia, a Rosamunda balettzene (Nr. 1).

Zenéje jellemzésére Yehudi Menuhin idézzük: „Beethoven ki nyilatkozta; Schubert nem, ő szemlélődik. Dalai, kvartettjei, szim-

A három barát (Johann Baptist Jenger, Anselm Hüttenbrenner és Franz Schubert) Josef Eduard Teltscher rajzán

fóniai és miséi természetes, emberi tartással balagnak és bolyonganak. (...) Schubert hangja a halandó ember hangja.”

Schubert betegségei

152 centi magas, kissé köpcös alkatú, erősen rövidlátó volt. Talán ez is hozzájárult, hogy annyian gyámolították, gondját viselték. A „társaság központja” szerepet valószínűleg kisebbségi érzésének túlkompenzálásaként (és természetesen zsenialitásának köszönhetően) vette fel. Egyik barátja szerint: „belül költő, kifelé valamilyen hedonista”.

A visszaemlékezések azt sugallják, hogy Schubertnek „két lelke” volt: a vidám, bohém cimbor, és az, aki így vallott levelében: „Egy ember, (...) akinek a szerelem és barátság boldogsága legföljebb a legnagyobb fájdalmat nyújtja, kinek a szép iránti lelkesedése (...) eltűnéssel fenyeget – vajon nem nyomorult, nem boldogtalan-e az ilyen ember?” A levélrészletből is nyilvánvaló, hogy időnként depressziós periódusai is voltak. Lelkifurdalások is gyötörték, amiatt, hogy „a gyönyör iránti sóvárság milyen erővel rántotta a fertőbe”.

Életmódja kicsapongó volt. Számtalan forrásból tudjuk, hogy Schubert (Beethovenhez hasonlóan) erősen dohányzott és sokat ivott (különösen a sört és a puncsot kedvelte), s hogy ha Bécsben volt, estéi nagy részét törzshelyei valamelyikén töltötte a cimboráival, rendszeren éjjel utánig, gyakran hajnali kettőig-háromig, sokszor elázva vitték haza.

Nemi identitása élénk vita tárgyát képezi. Az ezzel kapcsolatos források többnyire barátok, ismerősök évtizedekkel később írt visszaemlékezései, naplói. Schubertnek nem lehetett könnyű dolga a nőknél. Beethovennel ellentétben, aki újabb és újabb, számára társadalmilag elérhetetlen nőket tüntetett ki rajongásával, Schubert életében – édesanyján és mostohaanyján kívül – mindössze két nő kerül rövid időre reflektorfénybe. Egyikük Therese Grob, énekesnő. Nem lehetetlen, hogy itt rövid szerelmi fellángolásról volt szó, ám megbízható adat alig áll rendelkezésre, és a történetet a népszerűsítő Schubertirodalom erőteljesen kiszínezte. A másik hölgy, a nála hét évvel fiatalabb Esterházy Karolina grófnő, de az iránta érzett lángolás nyilvánvalóan plátói volt.

Schubert sírja a Bécsi Központi Temetőben

Az utóbbi évtizedekben került előtérbe Schubert feltételezett homoszexualitásának tárgyalása. Kétségtelen tény, hogy Schubert főleg férfiakal élt, így része volt a korabeli Bécs férfitársadalmának, amelyben fontos szerepet játszott a homoszexualitás. Feltételezik, hogy a Schubertiádák résztvevői homoerotikus érzelmekkel bírtak, és valószínűsítik, hogy a végzetes betegséget nem prostituálttól, hanem egyik igen közeli barátjától, például Schobertől kaphatta, mivel őt többször is „bajokozó barátként” emlegeti. Amennyiben így is volt, nagyon egyet tudok érteni Leon Botstein karmester kifakadásával: „Mutassák meg, hol vannak a meleg hangok a szimfóniában!”

Első, hitelt érdemlően dokumentált betegsége, a szifilisz, 1822 decemberében jelentkezett. Ekkor „súlyos nemi betegség” miatt feküdt kórházban. Barátja Moritz von Schwind írja ekkor, hogy Schubert fején kiütések vannak, a haja nagyrészt kihullt. Emiatt parókat kellett viselnie. A higanyos kezelés nagyon megviselte. 1823 augusztusában bár azt írta Schober barátjának: „Kétségtelenül ismét egészséges vagyok”, az év novemberében bekövetkezett a visszaesés: „Egyszóval úgy érzem, hogy én vagyok a legszerencsétlenebb, legnyomorultabb

ember a világon. Gondolj bele: soha sem leszek egészséges, ez a dolog egyre rosszabb, ahelyett, hogy javulna, és ez kétségbeejtő. A ragyogó reményeim romokban vannak, a szerencse, a szerelem és a barátság elveszett. Ez az én legnagyobb fájdalom.”

1825 végén újabb rosszabbodás történt. Ismét felkereste a kórházat. 1826 nyarán erős fejfájás kezdődött. 1827-ben azt írja: „a szokásos fejfájás ismét letepert”. Ekkor már a betegség újabb és újabb hullámai következtek állandó nyugtalansággal. Ebben az állapotban írta a „Téli utazás” dalciklust, a késői zongoraszonátákat, két gyönyörű zongorástriót és a (nagy) C-dúr szimfóniát, majd a „Hattyúdalok” dalciklust.

1828 szeptemberében súlyosan beteg lett, szédült, „vértolulása” volt. Ilyen állapotban látogatta meg Haydn sírját Kismartonban. Utolsó munkája „A galambposta” című dal, aminek vidám hangvétele is azt mutatja, hogy felül tudott emelkedni súlyos állapotán (lásd a Függelékben). Október 31-én este heves émelygés fogta el. Attól kezdve, a november 12-én kelt utolsó levelének tanúsága szerint, nem evett többé, de hasmenése csak később lett. Láza is fokozatosan kezdett kialakulni és aggasztóan magasra emelkedett, utolsó napjaiban pedig eleinte megszakításokkal, később folyamatosan delirált. Az orvostörténészek szerint ez megfelel a hastífusz szokásos lefolyásának. A betegséget orvosai „ideglázként” kezelték, ami tipikus korabeli interpretációja volt a betegségnek. 1828. november 19-én, 31 éves korában halt meg, bátyja, Ferdinand lakásában, Bécsben. ■

Dr. Berta Gyula

Függelék

Források

Online adatbázis Schubertől. Digitalizált képek, 500-nál több kézirat, munkáinak első, vagy korai kiadásai, levelei, és életrajzi dokumentumai:

<http://www.schubert-online.at/activpage/index.php?lang=E>

Wikipedia és egyéb internetes források mellett:

Malina János: A költő és hedonista – Franz Schubert
<http://www.elitmed.hu/folyoiratok/lam/0101/14.htm>

Vígh-Kiss Erika Rozália: Franz Schubert nyomában Zselízen
http://www.parlando.hu/2015/2015-5/Vigh-Kiss-Erika_Franz-Schubert-Zseliz.pdf

Zenék

Schubert művei hihetetlen mennyiségben találhatóak mind a YouTube, mind a Spotify csatornákon. A szövegben említett illusztrációk:

A Divertissement à l' Hongroise c-moll indulója
<https://www.youtube.com/watch?v=qCpPW0g7zTo>

A Divertissement à l' Hongroise zárótétele
https://www.youtube.com/watch?v=mS_L46VHZPY

A Divertissement à l' Hongroise Liszt Ferenc átíratában
1. rész: <https://www.youtube.com/watch?v=91sFVhbiQ94>
2. rész: <https://www.youtube.com/watch?v=Edm0SHddXPI>
3. rész: <https://www.youtube.com/watch?v=tWzIqZ4Feco>

A négykezes C-dúr szonáta (op. 140) utolsó tétele
<https://www.youtube.com/watch?v=kbbTnV2DT0Q>

Az a-moll vonósnégyes (No.13 D 804) utolsó tétele
<https://www.youtube.com/watch?v=ivlL7AuzHXE>

Franz Schubert: A galambposta (Die Taubenpost)
<https://www.youtube.com/watch?v=AimfZHfNQFI>